

OPOZYCJA STUDENCKA
W POLSCE I NA WĘGRZECH
W LATACH 1956–1989

WYBRANE ZAGADNIENIA

EGYETEMISTA ELLENZÉKI
MOZGALMAK
LENGYELORSZÁGBAN
ÉS MAGYARORSZÁGON
1956–1989 KÖZÖTT

KIEMELT TÉMAKÖRÖK

CENTRALNY
PROJEKT
BADAWCZY

IPN

„SOLIDARNOŚĆ”
I OPÓR SPOŁECZNY
1956–1989

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Oddział w Krakowie

Samorząd Polski w Segedynie / Szegedi Lengyel Önkormányzat

OPOZYCJA STUDENCKA
W POLSCE I NA WĘGRZECH
W LATACH 1956–1989
WYBRANE ZAGADNIENIA

EGYETEMISTA ELLENZÉKI
MOZGALMAK
LENGYELORSZÁGBAN
ÉS MAGYARORSZÁGON
1956–1989 KÖZÖTT
KIEMELT TÉMAKÖRÖK

pod redakcją Krisztiny Rotár i Michała Wenklara
Rotár Krisztina és Wenklar Michał szerkesztésében

Kraków – Warszawa – Segedyn 2022
Krakkó – Varsó – Szeged 2022

Przekłady / Fordították

Péter Szeratics, Karol Biernacki, doc. Csaba Jancsák
Szeratics Péter, Biernacki Karol, Jancsák Csaba docens

Recenzenci / Recenziók

dr Wojciech Frazik, dr hab. Maciej Szymanowski

Redakcja / Szerkesztés

Krzysztof Gajowiak

Korekta / Korrektúra

Anna Budkowska

Indeks osób / Névmutató

Michał Wenklar

Projekt okładki / Borítóterv

Katarzyna Kędzierska

Skład i łamanie / Tördelés

Katarzyna Kędzierska

Druk i oprawa / Nyomdai munka

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2022
© Copyright by Samorząd Polski w Segedynie, 2022

Publikacja przygotowana przez Oddział IPN-KŚZpNP w Krakowie
oraz Samorząd Polski w Segedynie

Zdjęcia na okładce pochodzą ze zbiorów ÁBTL, IPN, Csaby Jancsáka
oraz Jerzego Michalewskiego

A borítón látható fotók az ÁBTL, az IPN, Jancsák Csaba
és Jerzy Michalewski gyűjteményéből származnak

ISBN: 978-83-8229-661-7

Zapraszamy

www.ipn.gov.pl

www.ksiegarniaipn.pl

WYDAWNICTWO
INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ

Wstęp / Bevezetés

- Filip Musiał · 7 ·
- Karol Biernacki · 15 ·

Michał Wenklar

- Przed SKS-em był SKR. Działalność środowisk akademickich w czasie odwilży 1956 roku w Polsce · 19 ·
- Az SKS (a Szolidaritás Diákbizottsága) előtt volt az SKR (Forradalmi Diákbizottság). Az egyetemista körök tevékenysége az 1956-os lengyelországi „enyhülés” idején · 34 ·

Gábor Tabajdi

- Chrześcijańskie środowiska młodzieżowe i szkolnictwo wyższe na Węgrzech w latach 1956–1989 · 50 ·
- Keresztény ifjúsági közösségek és a felsőoktatás Magyarországon (1956–1989) · 62 ·

Csaba Jancsák

- Dwie młodzieżowe próby demokratyzacji życia na Węgrzech w okresie dyktatury komunistycznej · 74 ·
- Két magyarországi ifjúsági demokrácia-kísérlet a kommunista diktatúrában · 89 ·

Rafał Opulski

- Propagandowy wizerunek młodzieży akademickiej w okresie wydarzeń marcowych w 1968 roku · 104 ·
- Az egyetemi ifjúság ábrázolása a propagandában az 1968-as márciusi események idején · 114 ·

Łucja Marek

- Duszpasterstwo akademickie w Krakowie jako miejsce formowania się opozycji młodzieżowej · 125 ·
- A krakkói egyetemi lelkészség mint az ifjúsági ellenzék formálódásának helyszíne · 140 ·

Mariusz Krzysztofiński

- Arcybiskup Ignacy Tokarczuk i jego wpływ na antykomunistyczne postawy młodzieży w PRL · 156 ·
- Ignacy Tokarczuk érsek és hatása az ifjúság kommunistaellenes magatartására a Lengyel Népköztársaságban · 172 ·

Cecylia Kuta

- Geneza i działalność Studenckiego Komitetu Solidarności w Krakowie · 189 ·
- A krakkói Szolidaritás Diákbizottságának keletkezése és tevékenysége · 204 ·

Miklós Mitrovits

- „Uniwersytet latający” i akademickie koła naukowe. Wpływ „Solidarności” na młodzież węgierską w latach osiemdziesiątych · 220 ·
- Szabadegyetem és Szakkollégiumok. A Szolidaritás hatása a magyar fiatalokra az 1980-as években · 233 ·

Indeks osobowy · 246 ·

Instytut Badań Europy Środkowej
Uniwersytet Służby Publicznej w Budapeszcie

**„Uniwersytet latający”
i akademickie koła naukowe.
Wpływ „Solidarności” na młodzież
węgierską w latach osiemdziesiątych**

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. największy wpływ na poglądy polityczne młodzieży uniwersyteckiej na Węgrzech miały wydarzenia polskie i ruch „Solidarności”. Polacy pokazali Węgom, że życie, autonomiczne myślenie i działalność organizacyjna są możliwe poza partią komunistyczną oraz oficjalnymi związkami zawodowymi, że można uniknąć cenzury i obalić mury tabu. Ponieważ w tym czasie tworzono też węgierską opozycję demokratyczną, także pod wpływem wydarzeń w Polsce, działania studentów i opozycji często się przenikały – wspólnie organizowano własne, zamknięte i otwarte, fora wymiany myśli. Ich głównym celem było uzyskanie prawdziwych informacji o tym, co się dzieje w obozie socjalistycznym, zwłaszcza w Polsce, ale równie ważne było stworzenie realistycznego obrazu aktualnej sytuacji węgierskiego społeczeństwa i gospodarki. Później przygotowywano niezależne akcje, które miały już wyraźnie opozycyjny charakter.

¹ Więcej na ten temat zob. M. Mitrovits, *Tiltott kapcsolat. A magyar-lengyel ellenzéki együttműködés (1976–1989)*, Budapest 2020.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych samizdat na Węgrzech był jeszcze w powijakach. Zakazaną literaturę pisano na maszynie i reprodukowano za pomocą kalki, na jej treść składały się głównie węgierskie tłumaczenia dokumentów opublikowanych przez czechosłowacką Kartę 77 i polski KOR. W tym czasie istniał już *Dziennik* (węg. *A Napló*), zawierający teksty tworzone przez inteligencję związaną z opozycją. Nie dla celów publicznych, ale dla wzajemnej informacji przepisywano je na maszynie w trzech egzemplarzach i rozpowszechniano między sobą. Rozprowadzano je wśród około 100–120 osób, a każdy mógł dodać własne myśli. Później teksty te łączono, a strony numerowano. Tak powstawał *Dziennik*². Drugą publikacją sprzed okresu samizdatu był „Profil”, który wzorem polskiego „Zapisu” zawierał teksty odrzucone przez oficjalnych wydawców.

Ponadto najważniejszym forum publicznym rodzącej się opozycji demokratycznej był „wolny uniwersytet”, w którego ramach prowadzono nauczanie w domach prywatnych, zazwyczaj z udziałem 50–150 słuchaczy³. *Dziennik* i „wolny uniwersytet” odegrały niezwykle ważną rolę w formowaniu młodej inteligencji przed narodzinami samizdatu na Węgrzech. Fora te były pierwszymi regularnymi źródłami alternatywnych informacji, a ponieważ wschodnioeuropejska opozycja skupiała się w tym okresie na wydarzeniach w Polsce (wybór Karola Wojtyły na papieża, powstanie „Solidarności”, stworzenie

² *Dziennik* nigdy nie został w pełni ujawniony. Po upadku systemu socjalistycznego opublikowano tylko jego niewielki fragment: *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, oprac. I. Barna et al., Budapest 1990. Cały dokument zachował się w dwóch częściach. Jedna jest w posiadaniu Miklósa Sulyoka, byłego opozycjonisty i pomysłodawcy *Dziennika* (któremu dziękuję za udostępnienie pisma), a druga – w pewnym stopniu pokrywająca się ze zbiorami Sulyoka – znajduje się w Archiwum Rękopisów Biblioteki Narodowej (Országos Széchényi Könyvtár, OSZK Kt), 403.

³ Historia „wolnego uniwersytetu” jest dość dobrze udokumentowana. Jeden z jego założycieli, Sándor Szilágyi, przygotował tom wywiadów z byłymi prelegentami uzupełniony o dokumenty (S. Szilágyi, *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*, Budapest 1999), a Gábor Tabajdi i Krisztián Ungváry opracowali jego historię na podstawie dokumentów węgierskich służb bezpieczeństwa (G. Tabajdi, K. Ungváry, *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon*, Budapest, 2008, s. 376–396).

niezależnej prasy podziemnej), nie dziwi fakt, że te sprawy zajmowały też intelektualistów opozycyjnych na Węgrzech. Polska była najczęstszym tematem w kontekście polityki zagranicznej zarówno w artykułach w samizdatach, jak i na wykładach „wolnych uniwersytetów”.

Węgierski „uniwersytet latający” powstał na wzór polski w sierpniu 1978 r. Oczywiście węgierskie służby bezpieczeństwa bacznie obserwowały te spotkania, dostrzegając w nich polski wpływ. Zgodnie z późniejszym dokumentem bezpieki z 18 listopada 1981 r. György Bence, Mihály Hamburger, János Kennedy i János Kis ogłosili w 1978 r., po konsultacji z ówczesnymi przywódcami polskiej opozycji (Komitetu Obrony Robotników, KOR), tzw. taktykę przygotowawczą, która miała na celu wywołanie sprzeciwu młodego pokolenia⁴. Według tej notatki głównymi organizatorami „wolnego uniwersytetu” byli Mária Kovács – redaktor Biblioteki Węgierskiej Akademii Nauk), jej mąż György Bence – główny aktywista, organizator lokalu, student Sándor Szilágyi oraz Antal Örkény – adiunkt na Uniwersytecie im. Loránda Eötvösa (ELTE)⁵.

Ich celem było uczynienie istniejących nielegalnych, tajnych prywatnych wykładów jawnymi i otwartymi dla publiczności⁶. Wzorowano się przy tym na Polakach, gdyż publiczność była jedną z najważniejszych broni KOR. Zgodnie z tą logiką otwartość chroni działaczy opozycji, ponieważ władza nie może potajemnie z nimi walczyć. Węgierska bezpieka wysyłała na prawie każdy wykład swoich agentów, którzy szczegółowo donosili, co zostało powiedziane i co się wydarzyło. W ciągu kilkunastu lat bezpieka wykorzystwała w tym celu co najmniej trzydziestu trzech agentów, którzy napisali łącznie 283 raporty⁷. Na tej podstawie wdrożyła pełen zestaw narzędzi nacisku (dezintegracja,

⁴ Na zlecenie węgierskiej bezpieki polska SB przygotowała szczegółowy raport monitorujący kolejną podróż Bencego, Kovács i Kisa do Polski 31 III –10 IV 1979 r. (AIPN, 01220/10, t. 354).

⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (dalej: ÁBTl), 3.1.5. O-19764/3.

⁶ S. Szilágyi, *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*, Budapest 1999.

⁷ Raporty zob. ÁBTl 3.1.5. O-19764/1–5. Listę osób należących do sieci węgierskich służb bezpieczeństwa, wraz z ich pseudonimami i, jeśli to było możliwe, prawdziwymi nazwiskami i liczbą sporządzonych raportów, zob. G. Tabajdi, K. Ungváry, *Elhallgatott múlt...*, s. 393–396.

sygnalizacja, dezinformacja) odnośnie do każdego wykładowcy i uczestnika, aby powstrzymać ich „wrocie działania”. Sklasyfikowano również słuchaczy wykładów w latach 1978–1981. Zidentyfikowano około 130 osób, z których 32 zaliczono do „świadomej opozycji”, 70 zakwalifikowano jako „nastawione na opór”, a 28 jako „niezaangażowane w inne działania opozycyjne”. Nie zdołano ustalić tożsamości około 25–30 osób. Ogólnie liczba ta nie była zbyt duża, ale ta grupa stanowiła trzon węgierskiej opozycji demokratycznej⁸.

Wykłady „uniwersytetu latającego” stały się regularne w latach 1980–1981, a wielką rolę odegrały w tym polskie wydarzenia. 11 września 1980 r. główny organizator prelekcji, Sándor Szilágyi, złożył relację ze swojej podróży do Polski. Niektórzy słuchacze „wolnego uniwersytetu” dotarli do Gdańska i byli obecni przy podpisaniu porozumienia gdańskiego, a także składali wieńce pod pomnikiem ofiar Grudnia '70⁹.

Wkrótce po powstaniu „Solidarności” swój pogląd na temat wydarzeń w Polsce przedstawił historyk Miklós Szabó¹⁰, jeden z najczęściej występujących na wykładach „wolnego uniwersytetu”. Jego zdaniem „Solidarność” mogła odnieść sukces, ponieważ robotnicy, inteligencja i Kościół działali zgodnie, formułując nie tylko program, ale i taktykę, którą należy stosować. Szabó był przekonany, że Węgry pójdą za polskim przykładem¹¹.

24 listopada 1980 r. o swojej wyprawie do Polski opowiedział György Krassó. Podróżował pociągiem, nie mówił po polsku, a mimo to zdobył wiele informacji. Zaznaczył, że „Solidarność” dotarła do wszystkich warstw Polaków i ma wielki wpływ na państwo jako całość. Polskie wydarzenia przywoływały mu na myśl atmosferę z lat 1945 i 1956: „wszyscy politykują”. Zdaniem Krassó partia nie kontrolowała już sytuacji: „Cała władza należała do „Solidarności”, do organizacji należy nawet wielu członków polskiej partii”. Dodał, że Polacy niewiele mówią o niebezpieczeństwach sowieckiej interwencji, ale większość

⁸ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

⁹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1, k. 193–196.

¹⁰ Miklós Szabó (1935–2000) był pracownikiem naukowym w Instytucie Historii Węgierskiej Akademii Nauk. Wygłaszał głośne prelekcje z historii Związku Sowieckiego, a w latach 1980–1982 kształtował opinie środowisk opozycyjnych jako jeden z najlepszych znawców wydarzeń w Polsce.

¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1, k. 197–199.

pytanych opowiada się za walką¹². Krassó niedługo potem napisał w *Dzienniku* artykuł pt. *Pojedźmy do Polski*. Zachęcał wszystkich, by odwiedzili Polskę i na własne oczy zobaczyli, co się dzieje, i ocenili, czy mogą na Węgrzech skorzystać z tego, co tu widzą i czego doświadczają¹³.

Pod wpływem wiadomości z Polski i działań „wolnego uniwersytetu” uaktywniła się młodzież akademicka w Budapeszcie¹⁴. 20 marca 1981 r. na Uniwersytecie Ekonomicznym zwołano Konferencję Studentów Uniwersytetów i Szkół Wyższych w Budapeszcie. Do tego miasta dotarła także wiadomość o strajku studentów w Łodzi. To nie przypadek, że przygotowania do konferencji odbywały się pod jej wpływem. Głównym punktem porządku obrad była kwestia samorządu studenckiego, dlatego też na wezwanie odpowiedziała znacznie większa liczba studentów niż zwykle. Niektórzy uważali, że nadszedł czas, aby założyć organizację studencką niezależną od Związku Młodzieży Komunistycznej (Kommunista Ifjúsági Szövetség, KISZ), ale ostatecznie zdecydowana akcja KISZ powstrzymała mało zdeterminowanych studentów¹⁵.

Miklós Óvári, sekretarz Komitetu Centralnego Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej, przedstawił szczegółowe sprawozdanie z działalności grup opozycyjnych na plenum KC 26 marca, wymieniając regularnie działający w mieszkaniach prywatnych „wolny uniwersytet”, a także akcję studentów: „w ostatnich tygodniach eksperymentowali z utworzeniem niezależnej od KISZ organizacji obrony interesów, jak sądzę, na wzór Polski. Udało się temu zapobiec”¹⁶.

Podczas gdy na wykładach „wolnego uniwersytetu” dyskutowano o istocie „Solidarności”, a na ELTE próbowano powołać niezależną od KISZ

¹² *Ibidem*, k. 250–251.

¹³ G. Krassó, *Utazzunk Lengyelországba*. 1980. december 2, OSZK Kt. 403. f. s. 493–495.

¹⁴ W wykładach „wolnego uniwersytetu” uczestniczyło wielu studentów, głównie z Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu im. Loránda Eötvösa (zob. S. Szilágyi, *A Hétfői Szabadegyetem...*, s. 146–147).

¹⁵ Całą historię opisał główny organizator „wolnych uniwersytetów”, Sándor Szilágyi (zob. „Beszélő” 1981, nr 1, s. 8–24).

¹⁶ *Magyar Nemzeti Levéltár* (dalej: MNL), M-KS 288. f. 4. cs. 178–179. ó.e. 75.

autonomiczną organizację studencką, Gábor Demszky, młody socjolog i dziennikarz, spędził w Polsce trzy tygodnie. Był pierwszym działaczem, który świadomie zastosował polskie metody na Węgrzech. Wyjechał do Warszawy, aby poznać sposoby druku literatury drugiego obiegu (np. popularną technikę ramki). W jednej z austriackich gazet pojawił się wcześniej wywiad z Konradem Bielińskim, pracownikiem niezależnego wydawnictwa NOWA, zachęcający do zdobycia osobistego doświadczenia w Polsce¹⁷. Demszky wziął udział w kilku imprezach „Solidarności” w Warszawie, oprócz Bielińskiego spotykając Adama Michnika i Karola Modzelewskiego. Został wysłany do Wrocławia, aby uczyć się od tamtejszych robotników techniki druku ramkowego. Obejrzał wystawę przedstawiającą historię buntu robotników w Poznaniu, wydarzeń grudniowych 1970 r. i strajków z 1976 r. Ponadto przygotowywał na Węgrzech obóz dla polskich dzieci, który ostatecznie zorganizował w sierpniu Fundusz Pomocy Ubogim (Szegényeket Támogató Alap, SZETA). Demszky wszystko dokładnie udokumentował, co przedstawił w *Dzienniku*. Napisał też małą broszurkę pt. *Odnowa*, o tworzeniu, strukturze, działaniu i programie „Solidarności”¹⁸.

6 czerwca 1981 r. Demszky opowiedział o swoich przeżyciach w Polsce podczas wykładu „wolnego uniwersytetu” w mieszkaniu Ferencza Kőszega przed publicznością składającą się z około stu osób, zwykle w wieku 30–35 lat. Wezwał obecnych, aby przekazali darowizny na obóz dla polskich dzieci nad Balatonem. Wprawdzie dzięki wstępnym działaniom służb bezpieczeństwa w wydarzeniu tym wzięła udział mniej więcej połowa z przewidywanych dwustu osób, ale i tak zebrano około 17 tys. forintów¹⁹. Na tym przykładzie widać, jak bardzo spotkania „wolnego uniwersytetu” stymulowały aktywność opozycji.

Szczególnie interesujący był następny wykład o tematyce polskiej. Wygłosił go reżyser András Lányi²⁰, który w dniach 7–14 sierpnia 1981 r. przebywał

¹⁷ OSZK Kt 403. fond. 1. doboz. s. 700–707.

¹⁸ *Ibidem*, s. 836–867. Demszky Gábor: *Od-nowa*.

¹⁹ OSA Archivum (dalej: HU OSA) 302-2-1. Box 5. State Security Surveillance Files.

²⁰ András Lányi – pisarz, filozof i reżyser filmowy. W tym czasie był już członkiem opozycji demokratycznej, redaktorem podziemnego czasopisma „A kisúgó”. Autor nagrań Stowarzyszenia Czarnej Skrzynki, rejestrujących wydarzenia z okresu transformacji ustrojowej.

na Festiwalu Polskich Filmów Fabularnych w Gdyni. Po jego powrocie na Węgry Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zwróciło się do Ottó Földiego, dyrektora Mafilmu (Węgierska Wytwórnia Filmów), by porozmawiał z Lányim i odwiódł go od zamiaru wystąpienia z prelekcją na uniwersytecie otwartym. Lányi odpowiedział, że ją wygłosi, ale „nie powie niczego nieodpowiedniego politycznie”. Wbrew obietnicy zdał dwugodzinną relację ze zjazdu „Solidarności” w Gdańsku, w którym brał udział. Powstało na ten temat kilka raportów bezpieczeństwa. W jednym z nich wskazano, że prelegent – czyli Lányi – jest znawcą okresu 1970–1981: „mówca popełnił tylko jeden błąd związany z postrzeganiem sytuacji, a mianowicie swoje sprawozdanie ułożył, ocenił z prawicowego i silnie nacjonalistycznego punktu widzenia »Solidarności«, rzeczywistą sytuację osądził od strony »Solidarności«. Przywódcy »Solidarności« szczegółowo go o wszystkim informowali, zajmowali się nim i wyposażyli go w materiały propagandowe”. Lányi wyczerpująco opowiedział o programie związku, przedstawił i przeanalizował także program chłopskiej „Solidarności”. Wielokrotnie krytykował polski rząd i wiadomości podawane przez węgierską prasę. Sytuację w Polsce scharakteryzował następująco: „między robotnikami a chłopstwem panuje zgodność. Nastroje społeczne są spokojne, według informacji otrzymanych od jednego z polskich dziennikarzy wynika to z tego, że z ludzi wyparowała agresja, przestępczość niemal ustała. Wykształciły się nowe normy etyczne, do których wszyscy się dopasowują, rośnie w ludziach świadomość narodowa. Mimo że za »Solidarnością« stoi duża część kraju, »władza formalna« nadal znajduje się w rękach wąskiej grupy ludzi pracujących w administracji państwowej i partyjnym aparacie. To przyczyna tej patowej sytuacji, w której żadna ze stron nie jest w stanie realizować swoich planów, przez co w kraju działa swego rodzaju »podwójna władza«”. Wspomniał także, że Andrzej Wajda kręcił *Człowieka z żelaza*. Agent bezpieczeństwa relację Lányiego podsumował tak: „wykład ten to dla nas w październiku 1981 r. igranie z ogniem, większość zgromadzonych z aprobatą przyjęła zasłyszane informacje, czemu dała zdecydowany wyraz głośnymi oklaskami”²¹.

29 października 1981 r. w ramach „uniwersytetu latającego” odbyło się małe upamiętnienie Powstania węgierskiego z 1956 r. W dziesięciominutowym

²¹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3, k. 96–101.

uroczystym przemówieniu historyk Miklós Szabó pochwalił Polskę, osiągnięcia „Solidarności” i samorządności, a także zwrócił uwagę na przyjęty na zjeździe związku dokument „Poślanie do ludzi pracy Europy Wschodniej”. W spotkaniu wzięło udział około siedemdziesięciu osób. Później Szabó wygłosił jeszcze więcej wykładów o Polsce. Również 22 listopada, 6 grudnia i 20 grudnia 1981 r. tematem przewodnim była polska „Solidarność”²².

Wolne uniwersytety, utworzone na wzór polski, przez kilkanaście lat były jednym z najważniejszych forów sprzeciwu wobec reżimu Kádára. Rozkwit przeżywały w latach 1980–1981. W czasie, gdy polska „Solidarność” działała legalnie, było rzeczą naturalną, że większość wykładów dotyczyła wydarzeń polskich. Młodzi węgierscy intelektualiści chcieli uczyć się z polskich doświadczeń (i wyciągać z nich wnioski), a prelekcje przyczyniały się do wzmocnienia ich aktywności politycznej. Pierwsze działania węgierskiej opozycji przejawiały się w zaangażowaniu w solidarność z Polakami. Trzeba podkreślić, że wpływy polskie odegrały decydującą rolę w narodzinach węgierskiej opozycji demokratycznej funkcjonującej w zorganizowanych ramach, którymi były wykłady poniedziałkowego „wolnego uniwersytetu”.

W połowie lat osiemdziesiątych młodzież akademicka stała się aktywniejsza na innych forach. Na Węgrzech w latach siedemdziesiątych opracowano unikalną formę szkolenia, były to tzw. Naukowe Koła Akademickie. Studenci doksztalali się w nich poza systemem szkolnictwa wyższego, inicjatywę tę cechowały wrażliwość na problemy społeczne i samodzielna spójna organizacja społeczna. Mieli dwa prawzory: 1) tzw. Akademickie Koła Ludowe, które dały szansę awansu przede wszystkim utalentowanej młodzieży ze środowisk wiejskich lub znajdującej się w niekorzystnej sytuacji; 2) uniwersytety angielskie, mające system college’ów, w którym elitarna edukacja odbywa się już dzięki zamieszkaniu w bursie. W XIX w. taka instytucja dla młodej elity powstała w Budapeszcie, było nią Eötvös Collegium, które kontynuowało działalność po II wojnie światowej.

Na początku lat siedemdziesiątych na Uniwersytecie Ekonomicznym w Budapeszcie powstało Kolegium László Rajka – za patrona przyjęto byłego węgierskiego ministra spraw wewnętrznych, straconego w 1949 r. Następnie

²² ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych na Wydziale Prawa Uniwersytetu im. Loránda Eötvösa utworzono Kolegium Istvána Bibó, a na Uniwersytecie Ekonomicznym nowe kolegia. Podobne instytucje pojawiły się również w Pécsu i Segedynie.

Zarówno pod względem polskich kontaktów, jak i późniejszej roli politycznej wyróżnia się Kolegium Istvána Bibó. Wkrótce po jego założeniu dwoje polskich studentów, Małgorzata Tarasiewicz i Adam Jagusiak, przyjechało do Budapesztu i próbowało skontaktować się ze studentami węgierskimi. Tarasiewicz i Jagusiak umieścili ogłoszenia w budynkach Uniwersytetu im. Loránda Eötvösa, szukając węgierskich studentów, by wzajemnie się poznać. Oboje należeli do Ruchu „Wolność i Pokój” na Wybrzeżu. Był on odpowiedzią na nowe programy zbrojeniowe w 1979 r. i ponowną eskalację zimnej wojny. Jego założyciele zajęli się takimi kwestiami, jak rozbrojenie, rola Armii Sowieckiej w krajach komunistycznych, możliwość wycofania wojsk ZSRS z Polski czy rozwiązanie Układu Warszawskiego. Jako narzędzi nacisku używali odmowy służby wojskowej i strajków głodowych.

Na zaproszenie Jagusiaka i Tarasiewicz zgłosił się Tamás Fellegi, nauczyciel z Kolegium Istvána Bibó, który po spotkaniu wraz z kilkoma studentami już w 1984 r. odwiedził Warszawę i Gdańsk. Przed stoczną obejrzeni oni pomnik ofiar masakry z 1970 r. Wkrótce po powrocie udali się do Szarvas na pierwszy Krajowy Zjazd Akademickich Kół Naukowych. To wtedy założyli półoficjalne czasopismo „Századvég” („Koniec Stulecia”)²³.

W 1987 r. nastąpiły kolejne wyjazdy do Polski. W dniach 7–9 maja odbyło się w Warszawie międzynarodowe seminarium zainicjowane przez Sieć na rzecz Dialogu Wschód–Zachód (Network for East–West Dialogue), a zorganizowane przez Ruch „Wolność i Pokój”²⁴. W konferencji wzięło udział

²³ P. Kenney, *Rewolucyjny karnawał. Europa Środkowa 1989*, Wrocław 2005, s. 138.

²⁴ Dialog Wschód–Zachód wyrósł z ruchu europejskiego rozbrojenia jądrowego (END) w 1984 r. Został zainicjowany i zorganizowany przez zachodnioniemiecką Partię Zielonych Dietera Eschego. Powstał jako niezależna inicjatywa obywatelska i nie miał sformalizowanej struktury ani przywództwa. Po stronie węgierskiej wzięło w nim udział Ferenc Mészlivetz (zob. F. Mészlivetz, *Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózata Kör [w:] K. Bossányi, Szólampórá. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*, Budapest 1989, s. 98–99).

dwustu gości z Polski i około pięćdziesięciu zagranicznych, w tym studenci Kolegium Istvána Bibó (Viktor Orbán i László Kövér) i Ferenc Mislivetz²⁵. Część merytoryczna wydarzenia odbyła się drugiego dnia, kiedy to uczestnicy w czterech grupach tematycznych omówili nową fazę odprężenia, możliwości współpracy między ruchami pokojowymi, kwestię odmowy służby wojskowej oraz następstwa katastrofy w Czarnobylu z 1986 r. Trzeciego dnia przyjęto apele i deklaracje, a następnie odwiedzono grób ks. Jerzego Popiełuszki²⁶. Wydarzenie to wywarło ogromny wpływ na młodych węgierskich studentów, dlatego z inicjatywy Mislivetza Viktor Orbán i jego towarzysze postanowili kontynuować je w Kolegium Istvána Bibó.

Jednak zanim to nastąpiło, w czerwcu 1987 r. Viktor Orbán, László Kövér, Gábor Fodor, Tamás Fellegi i sześciu innych studentów przyjechało do Gdańska, aby wziąć udział w trzeciej pielgrzymce Jana Pawła II do Polski²⁷. Ich gospodarzy (Jagusiaka i Tarasiewicz) aresztowano, a transparenty wykonane z okazji wizyty papieża skonfiskowano. Węgrzy zostali sami w mieszkaniu na 48 godzin. Pełen przygód wyjazd do Polski wywarł wielki wpływ na studentów: mogli z bliska zobaczyć walkę działaczy polskiej opozycji z władzą. Gábor Fodor ujął to później następująco: „Odtąd chcieliśmy ich naśladować!”²⁸.

W konferencji zorganizowanej przez Kolegium Istvána Bibó w Budapeszcie w dniach 21–22 listopada 1987 r. wzięło udział ponad sto osób, a oprócz siedemdziesięciu Węgrów przybyli goście z siedemnastu krajów. Jacek Czapotowicz z Polski reprezentował Ruch „Wolność i Pokój”. Znaczenie pierwotnie inspirowanego przez Polaków wydarzenia z węgierskiej perspektywy polegało na tym, że po raz pierwszy od spotkania różnych grup opozycyjnych w miasteczku Monor w 1985 r., we wspólnej naradzie wzięli udział wybitni przedstawiciele opozycji demokratycznej oraz niezależnej inteligencji.

²⁵ W tym czasie Mislivetz już od prawie dekady zajmował się problematyką demilitaryzacji Europy. Przemawiał na kilku międzynarodowych konferencjach, ale nie mógł publikować na ten temat na Węgrzech. Od 1985 do 1987 r. dla studentów Kolegium Istvána Bibó prowadził domowe seminaria dotyczące rozbrojenia i pokoju (F. Mislivetz, *Kelet-Nyugat...*, s. 92–95).

²⁶ „Agnus” 1987, nr 1.

²⁷ Wywiad z Małgorzatą Tarasiewicz (13 II 2020 r.).

²⁸ P. Kenney, *A Carnival...*, s. 139.

W rezultacie konferencja pokojowa przyniosła również studentom Kolegium Istvána Bibó uznanie w węgierskich kręgach opozycyjnych. Co więcej, ich reputację jeszcze poprawił znaczący międzynarodowy rezonans spotkania za granicą. Drugiego dnia po południu przemawiał także Viktor Orbán, który relacjonował trudności organizacyjne i groźby ze strony władz²⁹.

Głównymi tematami dwudniowego seminarium były znaczenie i wpływ reform nowego I sekretarza KC KPZS Michaiła Gorbaczowa na politykę europejską, rozbrojenie i możliwości ruchów demokratycznych. Na zakończenie przyjęto oświadczenie o celach ruchu. Przygotowanie konferencji w znacznym stopniu przyczyniło się do tego, że studenci Kolegium Istvána Bibó założyli w następnym roku organizację młodzieżową.

W tym czasie Wacław Felczak, najwyższy autorytet węgiersko-polskiego kulturalnego ruchu oporu, jesienią 1987 r. jako profesor gościnnie wykładał w Eötvös Collegium, naprzeciwko budynku Kolegium Istvána Bibó. Pewnego razu wygłosił prelekcję na temat walk Polaków o wolność. Uczestniczyli w niej także Viktor Orbán i László Kövér, którzy za pośrednictwem polonisty Istvána Kovácsa, pracującego wówczas jako pedagog w Eötvös Collegium, poprosili polskiego profesora, by wystąpił z wykładami na ich uczelni. Było to ważne dla Orbána, ponieważ pisał on wtedy na uniwersytecie pracę magisterską pt. *Ruchy samoorganizacji społecznych w systemie politycznym na przykładzie polskim*. Wysłała ona daleko poza zwykłe ramy pracy magisterskiej nie tylko pod względem zakresu i wyboru tematu, ale także odniesień i treści. Polska „Solidarność” nadal działała nielegalnie, a reżim Kádára pod każdym względem wspierał represyjny system Jaruzelskiego³⁰.

²⁹ Zob. „Beszélő” 1987, nr 4, s. 148–150; B. Gyula, V. Orbán, *Kelet–Nyugati találkozás*, „Századvég” 1987, nr 4–5, s. 210–216; F. Miszlivetz: *Kelet–Nyugat...*, s. 99–100. Na polecenie kierownictwa partii władze uczelni zakazały imprezy i choć w ostatniej chwili było to dozwolone, to organizatorzy już wtedy znaleźli odpowiednie pomieszczenie w szkole podstawowej, więc ostatecznie konferencja nie odbyła się w budynku Bibó.

³⁰ Zob. pracę: <http://2010-2015.miniszterelnok.hu/attachment/0017/szakdolgozat.pdf>, dostęp 23 XII 2019 r.; A. Domány, *Találkozás egy fiatalemberrel*, „Élet és Irodalom” 2012, t. 56, nr 15.

Wykłady prof. Felczaka z pewnością były pomocne podczas pisania wspomnianej pracy, którą Orbán obronił w 1987 r. Wraz z Fellegim opublikował również badanie na ten temat w czasopiśmie naukowym *Kolegium Istvána Bibó*³¹. Z polskich doświadczeń wysnuto wnioski, że tylko samorządne społeczeństwo może stanowić realne zagrożenie dla totalitarnego państwa: minął czas samoograniczającej się rewolucji, potrzebne są bardziej radykalne kroki³².

Pod koniec roku bogate w polskie doświadczenia polityczne rady prof. Wacława Felczaka padły na podatny grunt. Na jednym ze spotkań zasugerował on zainteresowanym studentom, aby utworzyli partię polityczną. „Prawdopodobnie was za to zamkną, ale wszystko wskazuje na to, że nie będziecie musieli długo siedzieć” – dodał³³. Następnie studenci z Bibó, uznając powołanie partii za zbyt radykalny krok, zaczęli pracować nad stworzeniem ruchu młodzieżowego alternatywnego dla Związku Młodzieży Komunistycznej.

Idea niezależnej organizacji młodzieżowej zrodziła się – jak już wspominałem – na Uniwersytecie im. Loránda Eötvösa w 1981 r., ale prace nad jej stworzeniem mogły się rozpocząć dopiero po spotkaniu w wiosce Velem (komitat Vas). Ich zwieńczeniem było spotkanie 30 marca 1988 r. w piwnicy *Kolegium Istvána Bibó*, gdzie powołano Związek Młodych Demokratów (*Fiatal Demokraták Szövetsége*, FIDESZ). Choć tydzień później budapeszteńska policja wezwała pięciu jego członków i wydała ostrzeżenie o „działalności zmierzającej do założenia nielegalnej organizacji”, o czym pisała także prasa, założyciele mieli nadzieję na ochronę ze strony opinii publicznej na wzór polski³⁴. Ich plan w zasadzie

³¹ T. Fellegi, V. Orbán, *Új hegemonia: ellenzéki mozgalmak Lengyelországban (1980–1981)*, „*Századvég*” 1987, nr 3, s. 53–77.

³² Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w czasopiśmie „*Századvég*” opublikowano także przemówienie Wiaczesława Mołotowa, ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRS z 31 X 1939 r., ważne źródło historyczne pozwalające lepiej zrozumieć pakt Ribbentrop–Mołotow. Wstęp do dokumentu napisał historyk Maciej Koźmiński, również gość Eötvös Collegium („*Századvég*” 1987, nr 3, s. 144–163).

³³ W. Frazik, *Emisariusz Wolnej Polski. Biografia polityczna Wacława Felczaka (1916–1993)*, Kraków 2013, s. 519.

³⁴ HU OSA, 362-0-3 Box 1. Tibor Philipp Collection. Nyilatkozat a Fialat Demokraták létrehozásáról; Fidesz- kronológia; Jogi kommentár egy közleményhez.

zadziałał. Świadczy o tym fakt, że 12 września 1988 r. zostali zaproszeni do parlamentu przez Imre Pozsgaya³⁵. Na spotkaniu omówiono m.in. możliwości i ograniczenia legitymacji politycznej organizacji. Nie było więc już mowy o nielegalności, a czas aresztowań się skończył. Regulamin organizacyjno-operacyjny przyjęty na pierwszym zjeździe 2 października 1988 r. stanowił, że Związek Młodych Demokratów powstał na podstawie węgierskiej konstytucji.

FIDESZ nadal pielęgnował stosunki z Polakami. Latem 1989 r. organizację odwiedził Bogdan Lis³⁶. Rozmawiano o negocjacjach polskiego Okrągłego Stołu, o wizycie George'a Busha w Polsce i na Węgrzech, a także o ewentualnych wspólnych działaniach opozycji. Tamás Deutsch zapowiedział, że 20 sierpnia przedstawiciele FIDESZ pojedą do Pragi, aby razem z Czechami i Polakami zademonstrować, że nie zgadzają się na militarną klęskę praskiej wiosny. Lis powiedział żartem: „weźcie ze sobą szczoteczki i pasty do zębów!” – sugerując, że mogą być aresztowani. Rada okazała się przydatna, ponieważ Tamás Deutsch i György Kerényi zostali rzeczywiście zatrzymani³⁷.

³⁵ „Fidesz Harsona”, 1988/1. (28. 9. 1988); „Fidesz Hírek”, sierpień–wrzesień 1988.

³⁶ Lis odwiedził kopalnię węgla w Tatabánya i stocznię Óbuda, w której byli zatrudnieni również polscy robotnicy. Rozmawiał z pracownikami węgierskimi i polskimi.

³⁷ Bogdan Lis i Fidesz. Fekete doboz [Czarna skrzynka] (Kaseta VHS), Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár [Biblioteka Stołeczna im. Ervin Szabó] VK221.

Szabadegyetem és Szakkollégiumok A Szolidaritás hatása a magyar fiatalokra az 1980-as években

A 20. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a magyarországi egyetemi ifjúság politikai nézeteire a legnagyobb hatást a lengyelországi események és a Szolidaritás mozgalom gyakorolták. A lengyelek megmutatták a magyaroknak, hogy a kommunista párton és a hivatalos szakszervezeteken kívül is lehetséges az élet, az autonóm gondolkodás és a szervezkedés, hogy lehetséges a cenzúra elkerülése és a tabuk falainak lebontása. Mivel ekkoriban szerveződött a magyar demokratikus ellenzék is, szintén a lengyelországi események hatására, a diákok és az ellenzék tevékenysége gyakran keveredett egymással, és közösen szervezték meg a saját zárt és nyílt csoportjaikat eszmecserére.¹Fő céljuk az volt, hogy hiteles információkat szerezzenek a szocialista táborban, különösen Lengyelországban zajló eseményekről, de ugyanilyen fontos volt számukra, hogy reális képet alkossanak a magyar társadalom és gazdaság jelenlegi helyzetéről. Később önálló akciókat szerveztek, amelyek már egyértelműen ellenzéki jellegűek voltak.

Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején a szamizdat Magyarországon még gyerekcipőben járt. A betiltott irodalmat gépirással és

¹ Lásd bővebben: M. Mitrovits, *Tiltott kapcsolat. A magyar-lengyel ellenzéki együttműködés (1976–1989)*, Budapest 2020.

indigóval sokszorosítva készítették, és tartalma főként a csehszlovák Charta 77 és a lengyel KOR által kiadott dokumentumok magyar fordításából állt. Ebben az időben létezett már az úgynevezett „Napló” is, amely az ellenzékhez kötődő értelmiségiek szövegeit tartalmazta. A zárt, vagyis nem a nyilvánosság számára, hanem egymás tájékoztatására készült írásokat három példányban legépelték és egymás között köröztették. Ezek az írások hozzávetőleg 100-120 személy között jártak körbe és mindenki hozzáírhatta saját gondolatait. E szövegeket összefűzték, a lapokat beszámozták. Összefűzve ez volt *A napló*.² A szamizdat-korszak előtti másik fontos kiadvány a *Profil* volt, amely a lengyel *Zapis* mintájára készült, s olyan írásokat tartalmazott, amelyeket a hivatalos kiadók elutasítottak.

Emellett a formálódó demokratikus ellenzék legjelentősebb nyilvános fóruma mintegy másfél évtizeden keresztül az ún. Hétfői Szabadegyetemek voltak, amelyeket magánlakásokban, általában 50-150 fős hallgatóság részvételével szerveztek meg.³ *A napló* és a Hétfői Szabadegyetemek még a magyarországi szamizdat megszületése előtt rendkívül fontos szerepet töltek be az ellenzéki ifjú értelmiség tájékoztatásában. E fórumok voltak az első rendszeresen működő alternatív információforrások, s mivel ebben az időszakban a kelet-európai ellenzékiek figyelme elsősorban a lengyelországi eseményekre (II. János Pál pápa megválasztása, a Szolidaritás megalakulás,

² A napló soha nem került nyilvánosságra teljes egészében. A rendszerváltás után egy kis részét publikálták: *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*. Vál., szerk. Barna Imre et al. Bp. 1990. A teljes dokumentum két részletben maradt fenn. Egy része Sulyok Miklós, egykori ellenzéki személy, a napló ötletgazdája birtokában található. (Ezúton is köszönöm neki, hogy betekinthessem *A Naplóba*.) Egy másik részét – részben átfedéssel Sulyok gyűjteményével – az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZK Kt) 403. fondjában őrzik.

³ A Hétfői Szabadegyetemek története meglehetősen jól dokumentált. Egyfelől egyik alapítója, Szilágyi Sándor készített egy interjúkötet az egykori előadókkal, néhány dokumentummal kiegészítve. (Szilágyi Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*. Bp. 1999.). Másfelől Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián dolgozta fel az állambiztonság szempontjából (Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon*. Budapest, Corvina–1956-os Intézet, 2008, 376–396.

független földalatti sajtó megteremtése) irányult, nem meglepő, hogy a magyar ellenzéki értelmiség érdeklődésében is központi helyet foglaltak el. Lengyelország mind *A napló*-ban megjelenő írásokban, mind pedig a Szabadegyetemek előadásai a leggyakoribb külpolitikai téma volt.

A magyar „repülő egyetem” megszervezésére 1978 augusztusában „lengyel mintára” került sor. A magyar állambiztonság természetesen élénk figyelemmel kísérte ezeket az összejöveleteket, amelyekben egyértelműen lengyel ellenzéki hatást véltek felfedezni. Egy 1981. november 18-án keletkezett állambiztonsági dokumentum szerint Bence György, Kis János, Kenedi János és Hamburger Mihály 1978-ban a lengyel ellenzék akkori irányítóival (Munkásvédelmi Bizottság – Komitet Obrony Narodowej / KOR) történt konzultációjuk után meghirdették az úgynevezett „felkészülési taktikát”, aminek célja a fiatalabb nemzedék ellenzéki formálása volt.⁴ Az összefoglaló szerint a fő szervezők Kovács Mária (az Akadémiai Könyvtár szerkesztője, akinek a férje Bence György – ő a fő mozgósító, ő szerzi a lakásokat), Szilágyi Sándor (bölcészhallgató) és Örkény Antal az ELTE BTK (szociológiai tanszék tanársegéde) voltak.⁵

A céljuk pedig az volt, hogy a már korábban is létező illegális, titkos, zártkörű előadásokat nyílttá és mindenki számára látogathatóvá tegyék.⁶ Ebben a lengyel mintát követték, hiszen a KOR egyik legfontosabb „fegyvere” is a nyilvánosság volt. E logika szerint a nyilvánosság védi az ellenzéki aktivitást, mivel a hatalom nem tud titokban leszámolni velük. Az állambiztonság szinte minden egyes előadásra küldött egy-egy ügynököt, akik részletesen beszámoltak az ott elhangzottakról és a jelenlévőkről. Tizenöt év alatt legalább harminchárom hálózati személyt foglalkoztatott az állambiztonság,

4 Bence, Kovács és Kis következő lengyelországi útjáról (1979. március 31.–április 10.) már részletes megfigyelési dossziét készített a lengyel Állambiztonsági Hivatal. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (a továbbiakban: AIPN) BU 01220/10. t. 354.

5 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. O-19764/3.

6 Lásd Szilágyi Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III*. Interjúk, dokumentumok. Bp. 1999.

akik összesen 283 jelentés írtak.⁷ Ezek alapján a szolgálatok a nyomásgyakorlás teljes eszköztárát (bomlasztás, lejáratás, szignalizáció, dezinformáció) bevetették az egyes előadókkal, hogy hagyjanak fel „ellenséges tevékenységükkel”. Az 1978 és 1981 között megtartott előadások hallgatóságát osztályozták is. Nagyjából 130 főt azonosítottak, akik közül 32 a „tudatos ellenzék”, 70 az „ellenzéki beállítottságú”, 28 pedig a „más ellenzéki tevékenységben nem vett részt” kategóriába került. Kb. 25–30 fő kilétét nem tudták megállapítani. Összességében ez a létszám nem volt túl nagy, de a magyar demokratikus ellenzék magját ez a csoport képezte.⁸

A „repülő egyetemek” előadásai éppen 1980–1981-ben váltak rendszeressé, s ebben óriási szerepe volt a lengyel eseményeknek. 1980. szeptember 11-én a rendezvény fő szervezője, Szilágyi Sándor tartott beszámolót lengyelországi útjukról. A szabadegyetem néhány hallgatója Gdańsban járt, ahol részt vett a gdański megállapodás aláírásán, valamint koszorút helyeztek el az 1970. decemberi áldozatok emlékművénél.⁹

A Szolidaritás megalakulása után nemsokkal Szabó Miklós történész¹⁰, a szabadegyetemi előadások egyik leggyakoribb előadója fejtette ki nézeteit a lengyel eseményekkel kapcsolatban. Szabó véleménye szerint a Szolidaritás azért lehetett sikeres, mert a munkások, az értelmiség és az egyház egységesen lépett fel, és utóbbiak nem csak a programot, hanem a követendő taktikát is megfogalmazták. Szabó meg volt arról győződve, hogy a magyarok követik a lengyelek példáját.¹¹

1980. november 24-én Krassó György számolt be lengyelországi útjáról. Vonattal ment, lengyelül nem beszélt, de így sok információt szerzett.

⁷ A jelentéseket lásd: ÁBTL 3.1.5. O-19764/1–5. A hálózati személyeket fedőnevükkel és ahol lehetséges volt megállapítani, a valós nevükkel, valamint az általuk készített jelentések számával lásd: Tabajdi–Ungváry, i. m. 393–396.

⁸ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

⁹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1. 193–196.

¹⁰ Szabó Miklós (1935–2000) a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. Első sorban a Szovjetunió történetével kapcsolatban tartott nagyhatású előadásokat, de 1980–1982-ben a lengyel események egyik legjobb szakértőjeként formálta az ellenzéki közvéleményt.

¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1. 197–199.

Megállapította, hogy „a Szolidaritás nevű szervezet a lengyel nép minden rétegébe eljutott és nagy hatást gyakorol az állam egészére.” Krassót a lengyel események elsősorban 1945-re és 1956-ra emlékeztették, mert mint mondta, „mindenki politizál”. Krassó meglátása szerint a párt már nem volt ura a helyzetnek: „A Szolidaritásé minden hatalom és a lengyel párton belül is sokan tartoznak a szervezethez.” Elmondta azt is, hogy a lengyelek keveset beszélnek a szovjet beavatkozás veszélyéről, de akiket erről kérdezett Lengyelországban, azok többsége erre az esetre a harc szükségessége mellett foglalt állást.¹² Krassó nem sokkal később *Utazzunk Lengyelországba* címmel írt *A Napló*ba, amelyben Mindenkit arra bátorított, hogy utazzon el Lengyelországba, hogy saját szemével láthassa, mi történik, és lássa, hogy Magyarországon hasznát veheti-e annak, amit itt Magyarországon lát és tapasztal.¹³

A lengyelországi hírek és a budapesti szabadegyetemek hatására az egyetemi ifjúság is mozgolódni kezdett.¹⁴ 1981. március 20-ára hívták össze a Budapesti Egyetemisták és Főiskolások Tanácskozását a Közgazdasági Egyetemen. A lódzi egyetemi sztrájk hírei Budapestre is elértek. Nem véletlen, hogy a Tanácskozás előkészületei annak hatása alatt zajlottak. A fő napirendi pont a diákönkormányzat kérdése volt, ami miatt a szokásosnál jóval több hallgató jelentkezett hozzászólásra. Egyesek úgy gondolták, hogy itt lenne az ideje a Kommunista Ifjúsági Szövetségtől (KISZ) független diák-szervezet létrehozására, ám végül a KISZ határozott fellépése elbizonytalanította az amúgy sem túl eltökélt egyetemistákat.¹⁵

Óvári Miklós KB-titkár a március 26-i KB-ülésem részletesen beszámolt az ellenzéki csoportok tevékenységéről, külön említve a magánlakásokon rendszeresen megrendezett szabadegyetemeket, valamint az egyetemisták szervezkedését is: „A közeli hetekben azzal kísérleteztek, hogy létrehoznak

¹² ÁBTL 3.1.5. O-19764/1. 250–251.

¹³ Krassó György: *Utazzunk Lengyelországba*. 1980. december 2. OSZK Kt. 403. f. 493–495.

¹⁴ A szabadegyetemi előadásokat számos egyetemista látogatta, leginkább az ELTE Bölcsészettudományi Karáról. Lásd: Szilágyi, i. m. 146–147.

¹⁵ Az egész történetet a szabadegyetemek fő szervezője, Szilágyi Sándor írta meg: *Beszélő*, 1. sz. 8–24.

egy KISZ-től független, érdekvédelmi szervezetet, gondolom, lengyelországi mintára. Ezt sikerült megakadályozni.”¹⁶

Miközben a szabadegyetemen vita folyt a Szolidaritás lényegéről, Demszky Gábor fiatal szociográfus és újságíró három hetet töltött Lengyelországban. Ő volt az első, aki tudatosan alkalmazni kívánta a lengyel módszereket Magyarországon. Azért utazott Varsóba, hogy megtanulja a szamizdatban készített irodalom sokszorosítási módjait (pl. a ramkázást). Egy osztrák lapban megjelent interjú Konrad Bielińskivel, a NOWA független kiadó munkatársával ösztönözte arra, hogy személyes tapasztalatokat gyűjtsön.¹⁷ Demszky Varsóban részt vett a Szolidaritás néhány rendezvényén, Bieliński mellett találkozott Adam Michnikkel és Karol Modzelewskivel. Wrocławba küldték, hogy ottani munkásoktól sajtóítsa el a ramkázást. Megtekintett egy kiállítást, amelyen az ötvenhatos poznani felkelés, az 1970-es tengermelléki vérengzés, az 1976-os sztrájkok történetét mutatták be. Mindemellett pedig előkészítette a lengyel gyerekek magyarországi nyaraltatását, amelyre a Szegényeket Támogató Alap szervezésében végül augusztusban került sor. Demszky mindent pontosan dokumentált, amelyet szintén közzé tett *A naplóban*, valamint *Megújulás (Odnowa)* címmel egy kis brosúrát írt a Szolidaritás létrejöttéről, felépítéséről, működéséről és programjáról.¹⁸

Demszky június 6-án Kőszeg Ferenc lakásán tartott szabadegyetemi előadáson számolt be lengyelországi tapasztalatairól. A nagyjából százfős hallgatóság előtt (általában 30–35 éves személyek) elmondta, hogy részt vett a szolidaritás néhány »meleg« hangulatú vezetőségválasztó gyűlésén, ahol például – ha a jelenlévő LEMP tag volt – megkérdézték tőle, hogy miért lépett be a pártba, akkor az illető mentegetőzött. Elismeréssel beszélt a Szolidaritás jogsegély-szolgálatáról, amelynek keretében gyakran mint hatóság járnak el, például a tanácsi szerveknél. Felszólította a hallgatóságot, hogy adakozzanak a lengyel gyerekek nyaraltatására. Az állambiztonság ugyan előzetes

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS 288. f. 4. cs. 178–179. ő.e. 75.

¹⁷ OSZK Kt 403. fond. 1. doboz. 700–707. Konrad Bielinski: Mi szívesen nyomunk. Az underground és a média.

¹⁸ OSZK Kt 403. fond. 1. doboz. 836–867. Demszky Gábor: Od-nowa.

intézkedéseivel elérte, hogy a várt kétszáz fő nagyjából fele vett csak részt a rendezvényen, ennek ellenére az átlagosnál több, mintegy 17 ezer forint adomány gyűlt össze.”¹⁹ A szabadegyetemi találkozónak tehát volt aktivizmusra való ösztönző szerepe is.

Nagyon érdekesnek tarthatjuk a következő – október 12-i – lengyel témájú előadást is, amelynek előadója Lányi András filmrendező volt,²⁰ aki 1981. szeptember 7–14. között Gdańskban járt a Lengyel Filmfesztiválon. Hazaérkezése után a Belügyminisztérium felkereste Föld Ottó MAFILM igazgatót, hogy beszélgesse el Lányival, és beszélje le arról, hogy előadást tartson a szabadegyetemen. Lányi azt válaszolta, hogy megtartja az előadást, de „semmiféle politikailag kifogásolható dolgot nem fog mondani”.²¹ Ígérete ellenére egy kétórás beszámolót tartott a gdański Szolidaritás kongresszusáról, amelyen részt vett. Erről több jelentés is született. Az egyik jelentés szerint az előadó – mármint Lányi – az 1970-től 1981-ig terjedő időszak kiváló ismerője: „Csak egy optikai hibája van az előadónak, az hogy elejétől a végéig beszámolóját, előadása értékelését, a »Szolidaritás« jobboldali és erősen nacionalista aspektusából állította össze, értékelt és a valóságos helyzetet a Szolidaritás oldaláról ítélte egyértelműen meg. A Szolidaritás vezetői részletesen informálták őt mindenről, külön foglalkoztak vele és ellátták őt propagandaanyaggal.” Lányi részletesen beszámolt a Szolidaritás programjáról, ismertette és elemezte a paraszt Szolidaritás programját is. Többször kritizálta a lengyel kormányt, illetve a magyar sajtóban megjelenteket. A lengyel helyzetet a beszámoló szerint a következőképpen jellemezte: „egység van a munkásság és a parasztság között. A közhangulat nyugodt, melynek egy lengyel újságírótól kapott információk szerint az a magyarázata, hogy eltűnt az agresszivitás az emberekből, szinte megszűnt a bűnözés is. Egy új erkölcsi norma alakult ki, ehhez mindenki alkalmazkodik, s fokozódik az emberekben a nemzeti tudat érzése. Annak ellenére, hogy a Szolidaritás mögött

¹⁹ OSA Archívum (a továbbiakban: HU OSA) 302-2-1. Box 5. State Security Surveillance Files.

²⁰ Lányi András író, filozófus és filmrendező. Ekkoriban már a demokratikus ellenzék tagja, a *Kisúgó* című szamizdat lap szerkesztője, majd a rendszerváltás idején az eseményeket megörökítő ún. *Fekete doboz* felvételek rendezője.

²¹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3. 93–94.

felsorakozik az ország nagy része, mégis az államigazgatásban és a pártapparátusban dolgozó szűk réteg tartja kezében a »formális hatalmat«. Ez a fő oka annak a patthelyzetnek, amely abból áll, hogy kölcsönösen nem tudják keresztül vinni saját akaratukat, így egy sajátos »kettős hatalom« funkcionál.” Megemlítette azt is, hogy Wajda filmet forgatott *Vasember* címmel. Az ügynök a következőképpen foglalta össze az elhangzottakat: „Az előadást értékelve nálunk 1981 októberében igencsak játék a tűzzel, ugyanis az ott lévők zöme magáévá tette a hallottakat, élénken jelezve, vagy nagy tapssal az előadás végén értését és tetszését nyilvánította ki.”²²1981. október 29-én a „repülő egyetem” keretében tartottak egy kisebb ötvenhatos megemlékezést. Szabó Miklós történész tízperces ünnepi beszédében méltatta Lengyelországot, a Szolidaritás eredményeit, az öngazgatást, és felhívta a figyelmet a Szolidaritás kongresszusán elfogadott „Felhívás Kelet-Európa népeihez” című dokumentumra. Nagyjából 70 fő vett részt az eseményen. Ezután Szabó még több előadást tartott Lengyelországról. 1981. november 22-én, december 6-án és december 20-án is a lengyel Szolidaritás volt a választott témája.²³

A lengyel mintára alapított Szabadegyetem mintegy tizenöt éven keresztül a Kádár-rendszer ellenzékének egyik legfontosabb fóruma volt, amely 1980-1981-ben érte el fénykorát. Abban az időben, amikor a lengyel „Szolidaritás” mozgalom legálisan működött, természetes volt, hogy az előadások többsége a lengyel eseményekkel foglalkozott. A fiatal magyar értelmiségiek tanulni akartak a lengyel tapasztalatokból (és le akarták vonni belőlük a következtetéseket), és az előadások hozzájárultak politikai aktivitásuk erősítéséhez is. A magyar ellenzék első tevékenysége a lengyelekkel való szolidaritás iránti elkötelezettségben nyilvánult meg. Fontos hangsúlyozni, hogy a lengyel befolyás meghatározó szerepet játszott a magyar demokratikus ellenzék megszületésében, amely szervezett keretek között működött, mint például a hétfői szabadegyetemi előadások.

Az 1980-as évek közepén az egyetemi ifjúság más fórumokon is aktívabbá vált. Magyarországon az 1970-es években alakult ki egy egyedülálló képzési forma, az úgynevezett Szakkollégiumok. A hallgatók a felsőoktatási rendszeren

²² ÁBTL 3.1.5. O-19764/3. 96–101.

²³ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

kívül képezhették magukat. A szakkollégiumok a társadalmi problémák iránti érzékeny, független, összetartó társadalmi szervezetek voltak. Két példaképük is volt. Egyrészt az úgynevezett Népi Kollégiumok, amelyek elsősorban a vidéki vagy hátrányos helyzetű tehetséges fiatalok számára biztosítottak előrelépési lehetőséget. Másrészt az angol egyetemeken működő kollégiumi rendszer, amelyben az elitképzés már bentlakásos formában történik. A fiatal elit számára a 19. században Budapesten is létrejött egy ilyen intézmény, ez volt az Eötvös Collegium, amely a második világháború után is folytatta tevékenységét.

A hetvenes évek elején a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen megalakult a Rajk László Szakkollégium – nevüket az 1949-ben kivégzett volt belügyminiszter után vették fel –, majd a nyolcvanas évek első felében az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi karán megalakult a Bibó István Szakkollégium, de hasonló intézmények jelentek meg Pécsen és Szegeden is.

Mind lengyel kapcsolataik, mind későbbi politikai szerepük tekintetében kiemelkedik a Bibó István Szakkollégium. Nem sokkal a Bibó István Szakkollégium megalakulása után két lengyel diák, Małgorzata Tarasiewicz és Adam Jagusiak érkezett Budapestre, és megpróbáltak kapcsolatot teremteni a magyar diákokkal. Tarasiewicz és Jagusiak az ELTE épületeiben hirdetőmenteket helyeztek el, amelyekben magyar diákokat kerestek ismerkedés céljával. A két lengyel diák a Szabadság és Béke (Wolność i Pokój / WiP) mozgalom tengeremléki aktivistája volt. A WiP az 1979-es új fegyverkezési programokra és a hidegháború újbóli kiéleződésére adott válaszként jött létre. Az alapítók olyan kérdésekkel foglalkoztak, mint a leszerelés, a szovjet hadsereg szerepe a kommunista országokban, a szovjet csapatok Lengyelországból való kivonásának lehetősége vagy a Varsói Szerződés feloszlata. A nyomásgyakorlás eszközeiként a katonai szolgálat megtagadását hirdették és az éhségstrájkokat szerveztek.

Jagusiak és Tarasiewicz meghívására jelentkezett Fellegi Tamás, a Bibó István Főiskola tanára. A találkozót követően 1984-ben több diákjával Varsóba és Gdańskba látogatott. A hajógyár előtt megtekintették az 1970-es mézszárlás áldozatainak emlékművét. Visszatérésük után nem sokkal Szarvasra mentek a szakkollégiumok első Országos Kongresszusára. Ekkor alapították meg a *Századvég* című félhivatalos folyóiratot.²⁴

²⁴ P. Kenney, *Rewolucyjny karnawał. Europa Środkowa 1989*, Wrocław 2005, s. 138.

1987-ben újabb lengyelországi utazások következtek. Május 7-9-én a Hálózat a Kelet-Nyugat Párbeszédért (Network for East-West Dialogue) kezdeményezésére és a Szabadság és Béke mozgalom szervezésében nemzetközi szemináriumra került sor Varsóban.²⁵ A konferencián mintegy kétszáz lengyel és ötven külföldi vendég, köztük a Bibó István Szakkollégium (Orbán Viktor és Kövér László) diákjai vettek részt Miszlivetz Ferenc vezetésével.²⁶ A rendezvény érdemi részére a második napon került sor, amikor a résztvevők négy tematikus csoportban vitatták meg az enyhülés új szakaszát, a béke-mozgalmak közötti együttműködés lehetőségeit, a katonai szolgálat megtagadásának kérdését, valamint az 1986-os csernobili katasztrófa utóhatásait. A harmadik napon felhívásokat és nyilatkozatokat fogadtak el, majd meglátogatták Jerzy Popiełuszko atya sírját.²⁷ Ez a rendezvény óriási hatással volt a magyar fiatal diákokra, ezért a Miszlivetz kezdeményezésére Orbán Viktor és társai úgy döntöttek, hogy a Bibó Szakkollégiumban megszervezik a rendezvény folytatását.

Mielőtt azonban erre sor kerülhetett volna, 1987 júniusában Orbán Viktor, Kövér László, Fodor Gábor, Fellegi Tamás és hat másik diák Gdańskba utazott, hogy részt vegyen II. János Pál harmadik lengyelországi zarándoklatán.²⁸ Házigazdáikat (Jagusiak és Tarasiewicz) letartóztatták, és a pápalátogatásra készített transzparenseiket elkobozták. A magyarok 48 órán át egyedül maradtak a lakásukban. A lengyelországi kalandos utazás óriási hatással volt

²⁵ A Hálózat a Kelet-Nyugat Párbeszédért az európai nukleáris leszerelés (END) mozgalomból nőtt ki 1984-ben, amelyet a nyugatnémet zöld párti Dieter Esche kezdeményezett és szervezett. Független polgári kezdeményezésként alakult, nem rendelkezett hivatalos szervezettel vagy vezetéssel. Magyar részről Miszlivetz Ferenc vett benne részt. Lásd: F. Miszlivetz, *Kelet-Nyugat Párbeszéd Hálózata Kör* [w:] K. Bossányi, *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*, Budapest 1989, s. 98–99.

²⁶ Miszlivetz ekkor már majdnem egy évtizede foglalkozott Európa demilitarizálásának kérdésével. Több nemzetközi konferencián is felszólalt, de Magyarországon nem tudott publikálni a témában. 1985 és 1987 között a Bibó István Szakkollégiumban szemináriumokat tartott a diákok számára a leszerelésről és a békéről. F. Miszlivetz: *Kelet-Nyugat...*, s. 92–95.

²⁷ „Agnus” 1987, nr 1.

²⁸ Interjú Małgorzata Tarasiewicz-csel (2020. február 13.).

a diákokra: első kézből láthatták a lengyel ellenzéki aktivisták a hatóságok elleni küzdelmét. Fodor Gábor később így fogalmazott: „Onnantól kezdve követni akartuk őket!”²⁹

A Bibó István Szakkollégium által 1987. november 21-22-én rendezett budapesti konferencián több mint százan vettek részt, hetven magyar mellett tizenhét országból érkeztek vendégek. Lengyelországból Jacek Czaputowicz képviselte a Szabadság és Béke Mozgalmat. Az eredetileg lengyel ihletésű rendezvény jelentősége magyar szempontból az volt, hogy Monor (a különböző ellenzéki csoportok 1985-ös monori találkozója) óta először vettek részt a demokratikus ellenzék prominens képviselői, valamint a független értelmiség képviselői egy közös találkozón. A konferencia eredményeként a Bibó István Szakkollégium diákjai a magyar ellenzéki körökben is országos elismerést szereztek. Ráadásul hírnevüket tovább növelte az a jelentős nemzetközi visszhang, amelyet a külföldi találkozó is kiváltott. A második nap délutánján Orbán Viktor is felszólalt, és beszámolt a szervezési nehézségekről és a hatósági fenyegetésekről.³⁰

A kétnapos szeminárium fő témái a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága új főtitkára, Mihail Gorbacsov reformjainak jelentősége és hatása az európai politikára, a leszerelés és a demokratikus mozgalmak lehetőségei voltak. A konferencia végén elfogadták a mozgalom céljairól szóló nyilatkozatot. A konferencia megszervezése jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Bibó István Szakkollégium diákjai a következő évben ifjúsági szervezetet alapítottak.

Ebben az időben, 1987 őszén Waclaw Felczak, a magyar-lengyel kulturális ellenállási mozgalom legfőbb tekintélye vendégprofesszorként tanított az Eötvös Collegiumban, a Bibó István Szakkollégium épületével szemben. Egy alkalommal Waclaw Felczak a lengyelek szabadságharcairól tartott előadást,

²⁹ P. Kenney, *A Carnival...*, s. 139.

³⁰ Lásd: „Beszélő” 1987, nr 4, s. 148–150, ill. B. Gyula, V. Orbán, *Kelet-Nyugati találkozó*, „Századvég” 1987, nr 4–5, s. 210–216; F. Miszlivetz: *Kelet-Nyugat...*, s. 99–100. A pártvezetés kérésére az egyetemi hatóságok betiltották a rendezvényt, és bár az utolsó pillanatban engedélyezték, a szervezők már találtak egy megfelelő termet egy általános iskolában, így végül a konferenciára nem a Bibó épületében került sor.

amelyen Orbán Viktor és Kövér László is részt vett, akik az akkor az Eötvös Collegiumban tanárként dolgozó Kovács István révén felkérték a lengyel professzort, hogy tartson előadásokat a főiskolájukon. Ez azért is fontos volt Orbán számára, mert akkoriban írta az egyetemen a diplomamunkáját *Társadalmi önszerveződés mozgalom a politikai rendszerben (A lengyel példa)* címmel. Orbán munkája messze túllépte egy szakdolgozat szokásos kereteit, nemcsak terjedelmét és témaválasztását, hanem a hivatkozásokat és a tartalmat tekintve is. A lengyel Szolidaritás továbbra is illegálisan működött, és a Kádár-rezsim minden tekintetben támogatta Jaruzelski elnyomó rendszerét.³¹

Felczak professzor előadásai minden bizonnyal hasznosak voltak az 1987-ben megvédett szakdolgozatához. Orbán és Fellegi a Bibó István Szakkollégium elméleti tudományos folyóiratában is publikáltak egy tanulmányt a témában.³² A lengyel események tapasztalataiból arra jutottak, hogy csak az önkormányzó társadalom jelenthet valódi fenyegetést a totalitárius államra: az „önkorlátozó forradalom” ideje lejárt, radikálisabb lépésekre van szükség.³³

Az év végén Waław Felczak professzor gazdag lengyel politikai tapasztalata termékeny talajra hullott. Az egyik ilyen találkozón azt javasolta az érdeklődő diákoknak, hogy alakítsanak politikai pártot: „Valószínűleg lecsuknak érte benneteket, de minden arra mutat, hogy nem fogtok sokáig ülni”. -- tette hozzá.³⁴ Ezután a Bibó diákjai, ha nem is pártot (ilyen radikális

³¹ Lásd: <http://2010-2015.miniszterelnok.hu/attachment/0017/szakdolgozat.pdf> (2021-06-03); A. Domány, *Találkozás egy fiatalemberrel*, „Élet és Irodalom”, LVI, nr 15, 13 IV 2012.

³² T. Fellegi, V. Orbán, *Új hegemonia: ellenzéki mozgalmak Lengyelországban (1980–1981)*, „Századvég” 1987, nr 3, s. 53–77.

³³ Érdemes ezen a ponton megjegyezni, hogy a Századvég folyóirat közölte Vjacseszlav Molotovnak, a Szovjetunió külügyi népbiztosának 1939. október 31-én elhangzott beszédét is, amely fontos történelmi dokumentum a Molotov-Ribbentrop-paktum jobb megértéséhez. A dokumentum bevezetőjét Maciej Koźmiński történész írta, aki szintén az Eötvös Collegium vendége volt. „Századvég” 1987, nr 3, s. 144–163.

³⁴ W. Frazik, *Emisariusz Wolnej Polski. Biografia polityczna Wacława Felczaka (1916–1993)*, Kraków 2013, s. 519.

lépésekre még szánták el magukat), egy a Kommunista Ifjúsági Szövetséggel szembeni alternatív ifjúsági mozgalom létrehozásán kezdtek el dolgozni.

Az önálló ifjúsági szervezet gondolata - mint említettem - az Eötvös Loránd Tudományegyetemen született 1981-ben, de a szervezés csak 1987 végén indulhatott meg egy találkozón, amelyre a Vas megyei Velem faluban került sor. 1988. március 30-án a Bibó István Szakkollégium épületének pincéjében megalakult a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz). Bár egy héttel a megalakulás után a budapesti rendőrség beidézte az új szervezet öt tagját, és rendőrségi figyelmeztetésben részesítette őket „illegális szervezet alapítására irányuló tevékenység” miatt, amiről a sajtó is beszámolt. Az alapítók a lengyel mintára közvélemény védelemben reménykedtek.³⁵ A tervük alapvetően bevált. Ezt bizonyítja, hogy 1988. szeptember 12-én Pozsgay Imre meghívta őket a parlamentbe.³⁶ A találkozón többek között megvitatták a szervezet politikai legitimációjának lehetőségeit és korlátait. Így nem kellett többé törvénytelen-ségről beszélni, és a letartóztatások ideje lejárt. Az 1988. október 2-án, az első kongresszuson elfogadott szervezeti és működési szabályzat kimondta, hogy a Fiatal Demokraták Szövetsége a magyar alkotmány alapján jött létre.

A Fidesz tovább ápolta kapcsolatait a lengyelekkel. 1989 nyarán Bogdan Lis meglátogatta a szervezetet.³⁷ Megvitatták a lengyelországi Kerekasztal tárgyalásait, George Bush lengyelországi és magyarországi látogatását, valamint a közös ellenzéki fellépések lehetőségeit. Deutsch Tamás bejelentette, hogy augusztus 20-án a csehekkel és a lengyelekkel együtt Prágába utaznak, hogy demonstrálják, nem értenek egyet a prágai tavasz katonai leverésével. Lis kissé viccesen azt javasolta nekik, „vigyetek magatokkal fogkefét és fogkrémet!” - arra utalva, hogy letartóztathatják őket. A tanács hasznosnak bizonyult, mivel Deutsch Tamást és Kerényi Györgyöt valóban letartóztatták és őrizetbe vették.³⁸

³⁵ HU OSA, 362-0-3 Box 1. Tibor Philipp Collection. Nyilatkozat a Fiatal Demokraták létrehozásáról; Fidesz- kronológia; Jogi kommentár egy közleményhez.

³⁶ *Fidesz Harsona*, 1988/1. (28. 9. 1988) *Fidesz Hírek*, 1988. augusztus-szeptember.

³⁷ B. Lis meglátogatta a tatabányai szénbányát és az óbudai hajógyárat, ahol lengyel munkások is dolgoztak. Magyar és lengyel munkásokkal találkozott.

³⁸ Bogdan Lis i *Fidesz*. Fekete doboz (VHS), Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár VK221.